

واکاوی تاریخ نگاری عاشورا و عوامل رونق آن در قرن چهارم هجری قمری

دکتر حسین پورا حمدی^۱

سینا میرشاهی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۲۲

چکیده

تاریخ نگاری عاشورا، از مهم ترین عوامل ماندگاری واقعه کربلا و شهادت مظلومانه و غم بار امام حسین علیه السلام است. قرن دوم هجری قمری را باید آغاز تاریخ نگاری عاشورا به شمار آورد. قرن سوم هجری قمری نیز تاریخ نگاری عاشورا همانند دوره پیش ادامه یافت، اما اوج این تاریخ نگاری در قرن چهارم روی داد. در این شکوفایی، عوامل متعددی چون پیدایش حکومت های شیعی، برگزاری رسمی مراسم عاشورا در ایران و جهان اسلام، ظهور عالمان برجسته شیعه خصوصاً فقیهان، مرکزیت یافتن شهر قم به مثابه دولت شهری شیعی و نگارش اولین گزارش های واقعه کربلا به زبان فارسی نقش داشتند. با توجه به مطالب فوق، این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی به عوامل رونق تاریخ نگاری عاشورا در قرن چهارم هجری می پردازد.

کلیدواژه ها: تاریخ نگاری عاشورا، آل بویه، مراسم عزاداری، عالمان شیعه، قرن چهارم هجری قمری.

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه شیراز (pourahmadh@yahoo.com)

۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه شیراز؛ نویسنده مسئول (sinamirshahii@yahoo.com)

مقدمه

واقعه کربلا و شهادت مظلومانة و غم بار سیدالشهدا علیه السلام تأثیراتی شگرفی بر جهان اسلام نهاد. به سبب اهمیت این واقعه و ماندگاری آن، شیوه‌ای از تاریخ‌نگاری به عنوان مقتل‌نگاری یا تاریخ‌نگاری عاشورا شکل گرفت. تاریخ‌نگاری عاشورا از قرن دوم مورد توجه مورخان و عالمان شیعه و دیگر فرق اسلامی قرار گرفت. در قرن سوم نیز تاریخ‌نگاری عاشورا ادامه‌دهنده قرن دوم بود؛ اما تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن چهارم هجری قمری به علت افزایش و مستند بودن آثار، اهمیت فراوانی یافت. در این دوره، اوج تاریخ‌نگاری عاشورا در تاریخ‌نگاری اسلامی اتفاق افتاد. پیدایش حکومت‌های شیعی در قرن چهارم، برگزاری رسمی مراسم عاشورا در ایران در دوره آل بویه، ظهور عالمان برجسته شیعه به‌ویژه فقیهان و محدثان مشهور، مرکزیت یافتن شهر قم به مثابه دولت شهری شیعی و نگارش اولین گزارش‌ها به زبان فارسی، از مهم‌ترین عوامل رونق تاریخ‌نگاری عاشورا در این دوره هستند. در این پژوهش به واکاوی و نقش‌هریک از این عوامل پرداخته می‌شود.

پژوهش پیش رو می‌کوشد علل رونق تاریخ‌نگاری عاشورا را در قرن چهارم هجری قمری و معروف‌ترین تاریخ‌نگار عاشورا نشان دهد و به این سؤال پاسخ دهد که: چرا تاریخ‌نگاری عاشورا در چهارم هجری قمری رونق و گسترش یافته است؟ از این رو مقاله حاضر به علت پرداختن به علل رونق تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن چهارم دارای ضرورت و اهمیت است.

پیشینه پژوهش

در خصوص تاریخ‌نگاری عاشورا منابع و مطالعات بسیاری به‌ویژه در سال‌های اخیر صورت گرفته است؛ اما اثری که به علل رونق تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن چهارم هجری پرداخته باشد، موجود نیست.

آثاری چون «تاریخ‌نگاری عاشورا از آغاز تا پایان قرن پنجم هجری» توسط جواد یآوری و سه مقاله با عناوین «سیری در مقتل‌نویسی و تاریخ‌نگاری عاشورا از آغاز تا عصر حاضر» توسط محسن رنجبر، «ماندگاری پیام عاشورا: تحلیل ارتباطی سیره

معصومان علیهم السلام» به قلم محسن الویری و محمد علی رحیمی ثابت و «سیر تکاملی مقتل نگاری با تکیه بر مقتل نگاران اصحاب امامان معصوم» نوشته حسین حسینیان مقدم، به تاریخ نگاری عاشورا پرداخته اند.

در زمینه حکومت های قرن چهارم و اوضاع شیعیان این عصر، پژوهش هایی با عنوان «بررسی دولت های شیعی در قرن چهارم هجری» توسط ناصر انطیقه چی و نعمت الله صفری فروشانی و «مطالعه تطبیقی مکان گزینی دو پایتخت شیعی در قرن چهارم هجری قمری: شیراز بویهی و حلب حمدانی» توسط آرمین دخت امین، فاطمه جان احمدی و رضا شعبانی نگارش یافته که برای مطالعه حکومت های شیعی در قرن چهارم مفید است.

عوامل رونق تاریخ نگاری عاشورا در قرن چهارم هجری قمری

تاریخ نگاری عاشورا پس از شهادت مظلومانه امام حسین علیه السلام آغاز شد. این شیوه از تاریخ نگاری در قرن دوم و سوم هجری قمری با وجود سخت گیری ها و اختناق اوضاع سیاسی و اجتماعی شیعیان مورد توجه تاریخ نگاران و عالمان شیعی قرار داشت؛ اما در قرن چهارم، تاریخ نگاری عاشورا نسبت به دوره های قبل رونق و گسترش می یابد. در ذیل به مهم ترین این عوامل در قرن چهارم پرداخته می شود:

تأسیس حکومت های شیعی در جهان اسلام

در قرون چهارم هجری قمری با تلاش های دولت شیعه مذهب آل بویه در ایران، حمدانیان در سوریه و فاطمیان در مصر، مذهب شیعه گسترش یافت و به دنبال آن مراسم و مناسک مذهبی شیعیان مورد توجه قرار گرفت.

قرن چهارم هجری قمری، فرصتی مناسب در تسلط بر تمام جهان اسلام برای حکومت های شیعی پدید آورد (انطیقه چی و صفری فروشانی، ۱۳۹۰: ۲۷).

در این قرن، عقاید شیعی امامیه در سراسر جهان اسلام گسترش یافت. اگرچه این حکومت ها از فرقه های شیعی، زیدیه، اسماعیلیه و امامیه حمایت می کردند، اما اوضاع شیعیان - بخصوص شیعیان امامیه - در این قرن نسبت به قبل بهبود یافت.

در بین این حکومت‌ها، حکومت آل بویه به علت تصرف بغداد و دخالت در امور خلفای عباسی اهمیت بیشتری دارد.

آل بویه در سال ۳۳۴ ق توانستند بغداد - پایتخت خلیفه عباسی - را تصرف کنند و خلیفه را تحت اطاعت خود درآورند (مسکویه، ۱۳۶۹: ۶/۱۱۹) و احمد معزالدوله دیلمی بغداد را تصرف نمود.

سقوط بغداد توسط حکومت شیعی آل بویه باعث شد شیعیان در این دوره در بغداد مورد حمایت قرارگیرند (اشپولر، ۱۳۷۳: ۱/۱۶۹).

در این دوران، شعائر مذهب تشیع در ایران و تمام شهرهایی که آل بویه در اختیار داشت برگزار شد. مراسم مذهبی شیعی همچون عزاداری امام حسین علیه السلام برای اولین بار در این دوره به صورت رسمی برگزار شد. حکام آل بویه دستور دادند شهر را سیاه پوش کنند و برای امام حسین علیه السلام عزاداری کردند (امین، ۱۳۴۵: ۱/۳۱۱). موفقیت شیعیان در این دوران، نشان دهنده تلاش‌های حکومت آل بویه بوده است. تلاش‌های دینی و اعتقادی آل بویه باعث تقویت تشیع هم در ایران و هم در جهان اسلام شد.

این تلاش‌های آل بویه تاریخ‌نگاری اسلامی را نیز تحت تأثیر قرار داد. حکام این سلسله موجب تحول و گسترش تاریخ‌نگاری عاشورا نیز شدند. از مهم‌ترین نتایج برگزاری مراسم علنی و رسمی عاشورا، نیاز بیشتر به خواندن مقاتل بوده است و زمانی که این نیاز احساس شد، آثاری مهم پدید آمد.

مورخانی چون جلودی، شیخ صدوق و ابوالفرج اصفهانی، در آن دوران با امنیت کافی به تألیف آثاری در زمینه عاشورا و واقعه کربلا پرداختند. این آثار در مراسم بزرگداشت سالار شهیدان خوانده می‌شدند که به نوبه خود باعث تداوم شعائر و فرهنگ شیعی در سراسر اجتماعات گردید و پایداری شیعیان با موفقیت‌های حکومت آل بویه در بُعد اداری و نظامی، موجب تحکیم همبستگی شیعیان نیز شد.

تأمین جانی و تشویق نویسندگان توسط حکام آل بویه باعث به وجود آمدن کتب بسیاری درباره تشیع شد که از مهم‌ترین موضوعات این کتب، توجه به عاشورا و نگارش تاریخ‌نگاری آن بود و این مهم برای اولین بار در جهان اسلام رخ داد.

وزرای شیعی آل بویه نیز به حفظ و پاسداشت شعائر شیعی از جمله واقعه کربلا عنایتی ویژه داشتند. صاحب بن عباد - وزیر شیعی آل بویه - در این دوره، به حمایت از آثار و تألیفات در زمینه عاشورا و واقعه کربلا پرداخت (همایونی، ۱۳۸۰: ۵۵).

تشکیل حکومت‌های شیعی مذهب در قرن چهارم هجری، به خصوص حکومت آل بویه باعث شد تغییرات بنیادین عمیقی در جامعه این دوره رخ دهد که مهم‌ترین آن در وضع دینی و اعتقادی روی داد و اوضاعی مساعد برای فرقه‌های شیعه پدید آورد. در پرتو این آرامش سیاسی و دینی زمینه شکل‌گیری آثاری مهم در زمینه مهم‌ترین وقایع تاریخ تشیع شد. آثار شیخ مفید و پرداختن به مقتل امام حسین علیه السلام یکی از مهم‌ترین نمودهای این عامل است.

برگزاری رسمی مراسم مذهبی عاشورا در ایران

اولین عزاداری عمومی برای امام حسین علیه السلام پس از واقعه کربلا در شام برگزار شد (پورا حمدی، ۱۳۸۲: ۱۴۰). نخستین کسی که غیر از اهل بیت برای امام حسین علیه السلام نوحه سرایی و عزاداری کرد عبدالله حر جعفی بود (همو: ۱۴۴).

عزاداری برای امام حسین علیه السلام در دوره امویان و عباسیان ابزاری قاطع برای مبارزه با ستمگران و غاصبان شد و حافظ و حامل اسلام راستین بود (فروغی ابری، ۱۳۸۶: ۳۲). بازتاب واقعه عاشورا در ایران ابتدا در خراسان و سیستان نمود پیدا کرد و حضور امام رضا علیه السلام در خراسان و تأکید ایشان بر برگزاری مراسم عاشورا از عوامل انتقال فرهنگ عاشورا به ایران به شمار می‌آید (همو: ۳۷).

با تشکیل حکومت علویان در طبرستان، مراسم عاشورا به یک فرهنگ بومی تبدیل شد و دیگر شهرهای ایران چون قم، ری، سبزوار و نیشابور نیز به عزاداری برای سالار شهیدان می‌پرداختند (همو).

۳۱ حکام آل بویه اولین کسانی بودند که عزاداری امام حسین علیه السلام را رسمی و علنی برگزار کردند و آن را نخستین بار به داخل کوچه و بازار کشاندند (شهرستانی، ۱۳۸۲: ۲۰۵). به دستور احمد معزالدوله در عاشورای سال ۳۵۳ هجری قمری، عزای عمومی اعلام

شد و از همه خواستند با پوشیدن جامعه سیاه، اندوه خود را نشان دهند (پوراحمدی، ۱۳۸۲: ۱۱۳). برگزاری مراسم عزاداری و اعلان سیاه‌پوشی در دهه اول محرم، از روش‌هایی بود که احمد معزالدوله آن را رسمی کرد.

حاکمان آل بویه در هنگام سوگواری جامعه سیاه می‌پوشیدند (ابوالحسنی، ۱۳۷۵: ۵۹) و دسته‌های عزاداری در شکل جدید نیز نخستین بار در دوران آل بویه شکل گرفت (پوراحمدی، ۱۳۸۲: ۱۱۳). بزرگداشت عید غدیر خم، برگزاری مراسم برای میلاد ائمه علیهم‌السلام و نقل فضیلت‌های امامان شیعه از دیگر خدمات فرهنگی آل بویه در مدت حکومت بود (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۸۲: ۱۹/۱).

در چنین شرایطی عزاداری از قرن چهارم و پس از آن در ایران به ویژه در طبرستان و بغداد به صورت رسمی و علنی برگزار می‌شد (همایونی، ۱۳۸۰: ۵۸).

ابن اثیر از مورخان هم عصر حکومت آل بویه - که نسبت به شیعیان نظری متعصبانه داشته است - از رویدادهای سال ۳۵۲ ق و برگزاری مراسم مذهبی در آن عصر، گزارش‌هایی ذکر می‌کند که نشان دهنده جریان‌سازی در بُعد مذهبی شیعیان است:

در دهم محرم این سال معزالدوله مردم را فرمود تا دکان‌های خود را ببندند و بازارها و خرید و فروش را کنار نهند و سوگ سر دهند و رواندازی پشمینه بردوش افکنند و زن‌ها موی گریش کنند و چهره سیه گردانند و گریبان درند و در شهر سوگ بگردند و به یاد حسین بن علی علیه‌السلام تپانچه بر چهره نوازند. مردم نیز چنین کردند و سنیان توان جلوگیری نداشتند؛ چه، شمار شیعیان بسیار بود و حکومت همراه آنان. (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۱۲/۵۰۹۱)

همچنین وی درباره رویدادهای سال ۳۵۳ ق - که عزاداری شیعیان به علت حمله سنیان متعصب ناتمام ماند - می‌گوید:

در دهم محرم این سال همه بازارهای بغداد در روز عاشورا بسته شد و بدین سبب میان شیعیان و سنیان شورش بزرگ پیش آمد که بسیاری را کزند رسید و دارایی‌ها به یغما رفت. (همو: ۱۲/۵۱۰۰)

رسمی و عمومی شدن عزاداری برای سالار شهیدان نوعی نمایش قدرت شیعیان پس

از دوره‌های اختناق و سخت‌گیری مذهبی بود و فرهنگ عزاداری عاشورا در قرن چهارم به دوره‌های بعد نیز منتقل شد (فروغی ابری، ۱۳۸۶: ۵۹).

اگرچه آل بویه در این زمینه تلاش‌هایی داشتند، اما جامعه آن عصر ظرفیت چنین اقدامی را داشته است که نباید از این مهم غافل ماند و اشاره‌های ابن اثیر به مراسم عاشورا و همراهی مردم عادی در جامعه، مهم‌ترین نمود در جامعه عصر آل بویه به شمار می‌آید. از این رو با برگزاری مراسم شهادت امام حسین علیه السلام و بزرگداشت آن، نیاز جامعه به تاریخ‌نگاری عاشورا افزایش یافته است. در چنین شرایطی که حکومت‌های شیعی چون آل بویه برای شیعیان فراهم آوردند، تاریخ‌نگاری عاشورا مورد تشویق قرار گرفت و باعث رشد و رونق تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن چهارم هجری قمری شد که از تعداد این آثار در این دوره، مشخص است که مقتل خوانی از شکل‌های قدیمی در جامعه ایران بوده است و در قرن چهارم، با امنیت و آرامش صورت گرفته است.

مرکزیت شیعی و شکوفایی شهر قم

شهر قم از قدیمی‌ترین و آبادترین سرزمین‌های ایران از دوره باستان بوده است که برخی قدمت آن را به دوره هخامنشیان می‌دانند. برخی منابع، بنای این شهر را به تهمورث پادشاه پیشدادی نیز نسبت داده‌اند (ناصرالشریه، ۱۳۸۳: ۴۳).

قمی نویسنده کتاب تاریخ قم گزارش می‌کند که این شهر به دست اسکندر مقدونی نابود شد و در دوره ساسانیان توسط قباد ساسانی دوباره احیا و آباد گردید (قمی، ۱۳۸۵: ۱۴۹).

همچنین نویسنده کتاب *حدود العالم و من المشرق الی المغرب* در مورد شهر قم در قرن چهارم هجری می‌نویسد:

قم شهری است بزرگ و ویران و کشت بسیار و مردمانی شیعی‌اند و بل فضل پسر عمید دبیر آن جا بود و زعفران خیزد. (مؤلف نامعلوم، ۱۳۶۲: ۱۴۲)

شهر قم از همان ابتدا که به صورت یک شهر اسلامی درآمد، از مراکز شیعیان بود و حمایت و علاقه مردم قم به اهل بیت سبب شد خلفای عباسی امرای غیر شیعی را به قم

منسوب نکنند (ناصرالشریعه، ۴۹:۱۳۸۳).

اشعریان نیز در رشد و شکوفایی شهر قم در دوره‌های مختلف نقش زیادی داشتند (زهره کاشانی، ۴۹:۱۳۸۸) و این شهر از پایان قرن اول از مراکز مهم شیعیان در ایران بوده است.

شهر قم پس از دیدار امام رضا علیه السلام از آن، اهمیتی ویژه یافت (مؤدب، ۱۱۵:۱۳۸۸). قم به علت تمایل مردم آن دیار به اهل بیت علیهم السلام و همچنین بارگاه حضرت معصومه علیها السلام پایگاهی مهم برای تشیع در ایران به شمار می‌آمد.

اوج شکوفایی شهر قم در قرن چهارم هجری بوده است (همو: ۱۱۶). این شکوفایی شهر قم، با حضور عالمانی بزرگ مصادف شد که آثار بسیاری درباره تشیع تألیف کردند. گرایش حدیثی موجود در این مرکز شیعی، سبب افزایش محدثان در این حوزه شد و قرن چهارم اوج فعالیت حدیثی قم بود (جباری، ۸:۱۳۸۳).

در بین این عالمان، افرادی چون شیخ صدوق، یحیی بن عمران اشعری قمی، ابن قولویه قمی، عطار قمی و ابن عبدالله بن اشعری قمی، به نوشتن کتاب‌ها و آثاری برای بزرگداشت و ماندگاری قیام امام حسین علیه السلام پرداختند. همچنین عالمان بزرگی چون شیخ کلینی در قرن چهارم هجری قمی مدتی در شهر قم سکونت داشتند (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۸۲: ۱ / ۱۹).

اهمیت این شهرها به عنوان شهری با صبغه شیعی و حامی اهل بیت و وجود حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام باعث شد تا قرن‌های بعدی نیز مراسم مذهبی شیعیان به ویژه عزاداری برای امام حسین علیه السلام در این شهر برگزار شود و آثاری در زمینه واقعه عاشورا از مکتب فقهی و حدیثی قم تألیف گردد. از این رو باید یکی دیگر از عوامل تاریخ‌نگاری عاشورا را شهرهای شیعه‌نشین همانند قم دانست و طبیعی است با این شرایط محیطی تاریخ‌نگاری عاشورا به شکوفایی می‌رسد.

ظهور عالمان و نویسندگان معروف شیعه

قرن چهارم به علت این که حکومت‌های شیعه بر نقاط مختلف تسلط داشتند،

تعداد علمای شیعه نیز افزایش یافت. این امر مصادف با تلاش آل بویه برای تقویت اعتقادات شیعی در برابر مجادلات دیگر فرقه‌ها بود. علمای بزرگی در این دوره به فعالیت مذهبی و دفاع از اعتقادات شیعه پرداختند (امید زاده، ۱۳۸۴: ۳۸).

قرن چهارم دوران شکل‌گیری نهاد روحانیت و گسترش فعالیت شیعیان در تمام زمینه‌های مذهبی با نظارت علما بود. در این دوره عالمانی از خاندان رضی توانستند معارف شیعی و دینی را گسترش دهند (ملایی، ۱۳۷۹: ۶/۹۸).

مؤلف تاریخ قم، در مقدمه کتاب خود درباره رابطه حکومت آل بویه و علما، همچنین فراهم آوردن امنیت لازم توسط صاحب بن عباد می‌نویسد:

از جمله فضایل مولانا صاحب جلیل یکی آن‌که چون اشراف طالبیه و سادات فاطمیه (علما) به واسطه انقلاب زمان و حوادث دوران در اطراف و اکناف جهان متفرق گشتند و از هر کس که طلب حفاظت و مهربانی نمودند برایشان تعطف و شغفت نکردند و از حقوق ایشان که بر ذمت اهل غنا و ثروت ثابت و لازم بوده با آن‌که سؤال و التماس می‌فرمودند احسانی و انعامی نکردند و مدد و مساعدت ننمودند مولانا مشارالیه ادم الله سلطانه در حق ایشان انواع شفقت و تربیت و احسان به اظهار پیوست تا ایشان فارغ الحال و فارغ البال درین طرف مقیم و متوطن شدند. (قمی، ۱۳۸۵: ۹)

شیخ مفید از علما و متکلمان معروف شیعه امامیه در قرن چهارم هجری مورد احترام مردم و حکومت آل بویه بود و در مسجد «برائنا» در بغداد علاوه بر اقامه نماز و موعظه، به تعلیم، تدریس و تألیف فقه امامیه مشغول بود (انطیقه چی و صفری فروشانی، ۱۳۹۰: ۱۰). ظهور عالمان شیعه بزرگ در قرن چهارم و توجه این عالمان به واقعه عاشورا باعث پدید آمدن آثاری درباره امام حسین علیه السلام شد که برخی از این آثار از مهم‌ترین و مستندترین منابع تاریخ‌نگاری عاشورا به شمار می‌آیند. آثار شیخ صدوق و شیخ مفید در این دوره تاریخی نمونه بارز توجه عالمان شیعه به شهادت امام حسین علیه السلام به شمار می‌روند.

همچنین این عالمان بزرگ، شاگردان بسیاری تربیت کردند که در قرن‌های بعد نیز از معروف‌ترین عالمان دوران خود بودند. شیخ طوسی، نجاشی، سید مرتضی و سید رضی

از معروف‌ترین شاگردان شیخ مفید به شمار می‌رفتند (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۸۲: ۸۷).
 از این رو ظهور عالمان شیعه و توجه آنها به واقعه کربلا شرایطی برای نگارش آثاری در
 مورد شهادت مظلومانه امام حسین علیه السلام پدید آورد که نقش عالما در این مهم بسیار پررنگ
 بوده است.

تألیف آثار به زبان فارسی

از جمله عوامل مهمی که باعث رونق تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن چهارم شد، تألیف
 آثاری به زبان فارسی در این دوره بود.

کهن‌ترین اثر فارسی در تاریخ‌نگاری عاشورا، گزارش دو کتاب ترجمه تفسیر طبری و
 ترجمه تاریخ طبری بودند. نگارش هر دو کتاب در زمان منصور بن نوح سامانی (۳۵۰-
 ۳۶۵ ق) انجام شده است (میرابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۳۹). لذا این آثار به علت اهمیت
 خاص خود، موجب آشنایی بیشتر مردم با وقایع تاریخی به خصوص تاریخ عاشورا شدند
 و حکومت‌های آل بویه و آل سامان به زبان فارسی اهمیت بخشیدند.

معروف‌ترین تاریخ‌نگاران عاشورا در قرن چهارم

اگرچه قرن سوم نسبت به قرن دوم از لحاظ تعداد آثار در زمینه شهادت امام حسین علیه السلام
 اهمیت بالایی داشتند، اما هم از حیث تعداد و هم از حیث اعتبار، به اندازه شکوفایی
 تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن چهارم هجری نمی‌رسد.

در این دوره زمانی، پرداختن به تاریخ‌نگاری عاشورا به عنوان وظیفه‌ای دینی مورد
 توجه نویسندگان و عالمان شیعه قرار گرفت و آثار متعددی پدید آمد.

در ذیل به معرفی معروف‌ترین و سرشناس‌ترین تاریخ‌نگاران عاشورا و آثارشان در قرن
 چهارم هجری قمری پرداخته می‌شود:

۱. محمد بن یحیی الجلودی الازدی کوفی

جلودی از مورخان قرن چهارم است که آثار بسیاری دارد. جد او عیسی جلودی از
 اصحاب امام جواد علیه السلام بوده است.

درباره نسبت جلودی روایت‌های گوناگونی وجود دارد. برخی جلود را سرزمینی در آفریقایه می‌دانند و برخی نیز آن را به معنای فروشنده پوست معرفی کرده‌اند (داداش نژاد، ۱۳۸۶: ۶۴).

نجاشی نسبت او را به علت نزدیکی به دریا دانسته است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۴۰). همچنین شیخ طوسی در اثر خود *الفهرست*، وی را اهل بصره و امامی مذهب می‌داند (طوسی، بی تا: ۳۴۰).

جلودی دارای آثار فراوانی در مقتل‌نگاری است که برخی از آنها در زمینه تاریخ عاشورا هستند که مهم‌ترین این آثار کتاب *مقتله علی*، *مقتل الحسین*، *مقتل محمد بن ابی‌بکر* و *مقتل عثمان* هستند. محمد بن یحیی جلودی در سال ۳۳۲ ق درگذشته است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۴۲).

۲. ابوالفرج اصفهانی

ابوالفرج علی بن الحسین بن محمد بن احمد اصفهانی، در سال ۲۸۴ ق در اصفهان به دنیا آمد. نسب او به مروان حکم خلیفه اموی می‌رسد. کنیه اش ابوالفرج و معروف به کاتب اصفهانی بوده است (اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۷).

وی در فن شعر و ادب و در تاریخ، علم انساب و طب تبحر داشته است (همو: ۱۸). ابوالفرج نزد اساتیدی چون ابوخبیب برقی، احمد بن موسی برمکی، ابراهیم نبطویه به تحصیل پرداخت و پس از آن به بغداد رفت و به حضور مهلبی وزیر آل بویه رسید (سزگین، ۱۴۱۲: ۲۸۰).

برخی از رجال‌نویسان، ابوالفرج را زیدی مذهب دانسته‌اند (طوسی، بی تا: ۵۴۴/حلی، ۱۳۸۱: ۲۸۰).

از میان آثار ابوالفرج دو کتاب *الاعانی* و *مقاتل الطالبیین* از اهمیت زیادی برخوردارند. کتاب *مقاتل الطالبیین* ابوالفرج اصفهانی در زمینه تاریخ‌نگاری عاشورا کتابی منحصر به فرد است. *مقاتل الطالبیین* در شرح قیام‌های ۲۱۶ تن از علویان است که با دولت‌های غاصب اموی و عباسی مبارزه کردند و به شهادت رسیدند.

این کتاب با شرح شهادت جعفر بن ابی طالب علیه السلام آغاز می شود (اصفهانی، ۱۳۸۷: ۳۱) و پس از آن به مقتل امیرالمؤمنین علیه السلام می پردازد (همو: ۴۲). ابوالفرج سپس شهادت امام حسن علیه السلام، واقعه کربلا و چگونگی شهادت سالار شهیدان امام حسین علیه السلام به طور کامل شرح می دهد (همو: ۹۹).

عمده گزارش های وی در قسمت مقتل الحسین علیه السلام از ابی مخنف و مدائنی است. البته ناگفته نماند که ابوالفرج در این اثر از مقاتل الطالبيين ابو عبدالله محمد بن علی بن حفره استفاده کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۴۸). وی در سال ۳۵۶ در بغداد درگذشت (سزگین، ۱۴۱۲: ۲۸۰).

۳. شیخ صدوق

ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی مشهور به شیخ صدوق و ابن بابویه در سال ۳۰۵ یا ۳۰۶ ق در قم متولد شد. وی در میان تاریخ نگاران عاشورا، شهرتی خاص دارد. او آثار زیادی در بیشتر موضوعات دینی نگاشته است. طوسی در کتاب الاستبصار از او به عنوان فقیه نام می برد (طوسی، ۱۳۹۰: ۳/۲).

وی در کتاب *امالی*، روایاتی از امام صادق علیه السلام درباره مقتل امام حسین علیه السلام گزارش می کند. شیخ صدوق کتابی نیز به نام *مقتل الحسین* علیه السلام داشته است که ابن شهر آشوب در *معالم العلماء* به آن اشاره می کند (شهر آشوب، بی تا: ۱۴۷).

در کتابی به نام *مقتل امام حسین* علیه السلام به روایت شیخ صدوق ویژگی های *مقتل الحسین* شیخ صدوق، چنین بر شمرده شده است: ۱. بیشتر مطالب از احادیث و اخبار از ائمه علیهم السلام نقل شده اند؛ ۲. احادیث این مقتل مستند و با ثبوت دقیق اند؛ ۳. به علت نزدیکی شیخ صدوق از نظر زمانی به عصر عصمت و امام معصوم علیه السلام اهمیت بالایی دارد؛ ۴. این مقتل مورد اعتماد همه مورخان بوده است (صحتی سردرودی، ۱۳۸۴: ۲۴).

کتاب یاد شده، در نه فصل تألیف شده است که فصل اول آن «امام حسین علیه السلام در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم» نام دارد. از ویژگی های منحصر به فرد کتاب، این است که اساس کار به احادیث و گفتار ائمه علیهم السلام تعلق دارد و شیخ صدوق کوشیده است مقتل امام حسین علیه السلام را

از زبان ائمه علیهم السلام نقل کند.

۴. شیخ مفید

ابی عبدالله محمد بن نعمان بغدادی از بزرگ‌ترین عالمان شیعه در قرن چهارم هجری است. وی در سال ۳۲۶ ق در بغداد به دنیا آمد. شیخ صدوق و ابن قولویه از اساتید شیخ مفید بودند. وی بالغ بر دوست کتاب تألیف کرده است (حلی، ۱۴۱۱: ۱۴۸). شیخ طوسی درباره شیخ مفید در کتاب فهرست گزارش می‌کند که شیخ مفید مانند دیگر عالمان، مبلغان و مورخان شیعه صاحب اثری در تاریخ‌نگاری عاشورا بوده است. اگرچه وی دارای مقتل مستقلی در زمینه تاریخ‌نگاری عاشورا نیست، اما در کتاب *الارشاد* بخشی را به مقتل الحسین علیه السلام اختصاص داده است. کتاب مذکور از منابع مهم و اصیل شیعه به شمار می‌آید که به زندگانی امامان شیعه می‌پردازد. شیخ مفید قسمت مقتل الحسین خود را در *الارشاد* با جمله «واقعة كربلاء و بطولة الإمام الحسين علیه السلام وأصحابه و استشهادهم و ما جرى عليهم بعده» آغاز می‌کند (مفید، ۱۴۱۳: ۲/۹۵). وی سپس در این اثر گسترده به شرح واقعه و چگونگی شهادت شهیدان می‌پردازد. او بیشتر روایت‌ها را از ائمه علیهم السلام آورده است (همو: ۲/۹۱). این ویژگی کتاب *الارشاد* باعث شده است قسمت مقتل الحسین علیه السلام کتاب، اهمیت بسیاری یابد. همچنین نویسندگان و تاریخ‌نگاران عاشورا از آن به عنوان کتابی مورد وثوق یاد کرده‌اند. شیخ مفید در دوم رمضان ۴۱۳ ق در بغداد درگذشت و در حرم کاظمین علیه السلام در کنار آرامگاه استادش ابن قولویه به خاک سپرده شد (مفید، ۱۳۸۳: ۷).

نتیجه

تاریخ‌نگاری عاشورا به چگونگی و شرح شهادت بزرگان دین اسلام اشاره می‌کند؛ اما این اصطلاح به سبب عمق فاجعه عاشورا از قرن دوم به نوشتن درباره عاشورا و امام حسین علیه السلام به کار برده شد. این سبک نگارش از این رو برای شیعیان مهم است که یک شرح تاریخی - اجتماعی به شمار می‌رود که می‌تواند برای فهم ظلم و ستمی که در طول قرن‌ها نسبت به شیعیان شده است کمک کند.

اگرچه تاریخ‌نگاری عاشورا از ابتدا مورد توجه شیعیان بود، اما قرن چهارم هجری، اوج تاریخ‌نگاری عاشورا محسوب می‌شود. رونق تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن چهارم به چهار عامل بستگی داشته است که عبارتند از: ۱. مرکزیت یافتن شهر قم؛ ۲. پیدایش حکومت‌های شیعی، از جمله حکومت آل بویه؛ ۳. برگزاری مراسم علنی و عمومی عاشورا؛ ۴. ظهور عالمان برجسته شیعه همچون شیخ صدوق، شیخ مفید و ابوالفرج اصفهانی؛ ۵. تألیف آثاری با موضوع مقتل امام حسین علیه السلام به زبان فارسی. قرن چهارم هجری قمری به علل یادشده، یکی از دوره‌های شکوفایی و رونق تاریخ‌نگاری عاشورا است و از این رو نقطه عطفی در این زمینه به شمار می‌رود.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۳ش)، *تاریخ کامل*، ترجمه: حمیدرضا آژیر، تهران، انتشارات اساطیر.
- ابوالحسنی، علی (۱۳۷۵ش)، *سیاه‌پوشی درسوگ ائمه نور علیهم‌السلام*، قم، انتشارات الهادی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۳ش)، *تاریخ ایران در قرون اسلامی*، ترجمه: جواد افلاطونی و مریم میراحمدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصفهانی، ابوالفرج (۱۳۷۸ش)، *مقاتل الطالبیین*، ترجمه: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- امین، سید محسن (۱۳۴۵ش)، *دایرة المعارف شیعه (ترجمه اعیان الشیعه)*، ترجمه: کمال موسوی، قم، اسلامیة.
- انطیقه چی، ناصر و نعمت‌الله صفری فروشانی (۱۳۹۰ش)، «بررسی روابط دولت‌های شیعی در قرن چهارم هجری»، فصل‌نامه تاریخ درآیین پژوهش، ش ۳، ص ۷-۳۴.
- پورا احمدی، حسین (۱۳۸۳ش)، «عزاداری امام حسین علیه‌السلام در محضر امامان شیعه علیهم‌السلام»، فصل‌نامه شیعه‌شناسی، ش ۸ سال دوم، ۱۱۵-۱۲۸.
- _____ (۱۳۸۲ش)، «آل بویه و نقش آنان در برپایی مراسم و مواسم شیعه امامیه در عراق»، فصل‌نامه شیعه‌شناسی، ش ۳ و ۴، سال اول، ۱۰۷-۱۲۱.
- جباری، محمدرضا (۱۳۸۳ش)، «آثار تاریخی محدثان قم تا قرن پنجم»، فصل‌نامه تاریخ درآیین پژوهش، ش ۲، ص ۷-۲۱.
- حلی، علی بن داود (۱۳۴۲ش)، *کتاب رجال*، تهران، انتشارات چاپخانه دانشگاه تهران.
- حلی، مطهر (۱۴۱۱ق)، *رجال العلامة الحلی*، قم، انتشارات دارالذخائر.
- زهره کاشانی، علی‌اکبر (۱۳۸۸ش)، «تاریخ حوزه علمیه قم از تأسیس تا سده چهارم»، فصل‌نامه تربیت اسلامی، ش ۸، ص ۴۵-۷۴.
- سرگین، فؤاد (۱۴۱۲ق)، *تاریخ التراث العربی*، قم، انتشارات مطبعة بهمن.
- شهرآشوب، ابو عبدالله (بی‌تا)، *معالم العلماء*، قم، بی‌نا.

- شهرستانی، صالح (۱۳۸۲ش)، اشکواره کربلا؛ بررسی تاریخ عزاداری و گریه بر امام حسین علیه السلام از زمان آدم تا زمان ما، قم، انتشارات قیام.
- صحتی سردرودی، محمد (۱۳۸۴ش)، مقتل الحسین به روایت شیخ صدوق؛ امام حسین علیه السلام و عاشورا از زبان معصومان علیهم السلام، تهران، نشر هستی نما.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، الفهرست، نجف، انتشارات المكتبة المرتضویه، بی تا.
- فروغی ابری، اصغر (۱۳۸۶ش)، ایرانیان و عزاداری عاشورا: مراسم سوگواری در گذر تاریخ، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رضی الله عنه.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن (۱۳۸۵ش)، تاریخ قم، ترجمه و تصحیح: محمدرضا انصاری قمی، قم، ناشر کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- مسکویه، احمد بن علی (۱۳۶۹ش)، تجارب الامم، ترجمه: ابوالقاسم امامی و علی نقی منزوی، تهران، سروش.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم، انتشارات دارالمفید.
- ملایری، محمد مهدی (۱۳۷۹ش)، تاریخ و فرهنگ ایران در دوره انتقال از عصر ساسانیان به عصر اسلامی (ج ۶)، تهران، انتشارات توس.
- میرابوالقاسمی، رقیه (۱۳۹۳ش)، تحول گفتمان در گزارش واقعه کربلا (با تکیه بر آثار فارسی تا نیمه اول قرن دهم هجری قمری)، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مؤلف نامعلوم (۱۳۶۲ش)، حدود العالم ومن المشرق الی المغرب، تصحیح: منوچهر ستوده، تهران، انتشارات کتابخانه طهوری.
- النجاشی، ابوالعباس (۱۴۰۷ق)، رجال نجاشی، قم، مؤسسة النشر اسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
- همایونی، صادق (۱۳۸۰ش)، تعزیه در ایران، شیراز، انتشارات توید شیراز.